

**TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGIDA DASTLABKI
KO'RGAZMA-YARMARKA AMALIYOTINING SHAKLLANISHI
XUSUSIDA**

Mirzayeva Zaxra Xayritdinovna

Toshkent tibbiyot universiteti Akademik litseyi o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada 1867–1884-yillarda Turkiston general-gubernatorligida dastlabki ko'rgazma-yarmarka amaliyotining shakllanish jarayoni arxiv hujjatlari va tadqiqotchilar asarlari asosida tahlil qilinadi. Mustamlaka ma'muriyatining iqtisodiy siyosati, boshqaruv tizimining huquqiy-tashkiliy asoslari, o'lka hunarmandchiligining ko'rgazma rastalarini shakllantirishdagi o'rni, shuningdek Turkistonning Umumrossiya va Umumjahon ko'rgazmalaridagi dastlabki ishtiroki masalalari yoritiladi. Muallif Zarafshon okrugidagi ilk ko'rgazma, Toshkent yarmarka qo'mitasining faoliyati va “Туркестанский альбом” kabi hujjatlashtirish tajribasi misolida mazkur davrda shakllangan mavsumiy taqvim, moliyalashtirish tartibi va eksponatlarni tasniflash tamoyillarining keyingi bosqich uchun zamin yaratganini asoslaydi.

Kalit so'zlar: Turkiston general-gubernatorligi, ko'rgazma-yarmarka, mustamlaka siyosati, K.P. Kaufman, o'lka hunarmandchiligi, Zarafshon okrugi, Umumrossiya va Umumjahon ko'rgazmalari, “Туркестанский альбом”, savdo-iqtisodiy munosabatlar.

Turkiston general-gubernatorligining tashkil topishi Markaziy Osiyoda yangi ma'muriy-siyosiy va iqtisodiy tuzum vujudga kelishining boshlanishi bo'ldi. 1867-yil 11-iyulda imperator Aleksandr II farmoni bilan Orenburg general-gubernatorligidan ajratilgan holda mustaqil Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilib, uning birinchi rahbari etib general-adyutant K.P. Kaufman tayinlandi [1, 1150]. Urush e'lon qilish va sulh tuzishgacha bo'lgan favqulodda vakolatlarga ega bo'lgan K.P. Kaufmanni xalq “yarim podsho” deb atagan [2, 3].

O'lkada boshqaruvi rasmiy hujjatlarda "harbiy-xalq boshqaruvi" deb nomlanib, general-gubernator bosh ma'mur, harbiy okrug qo'mondoni va oliy nazorat idorasi rahbari vazifalarini birlashtirgan; general-gubernatorlik Ichki ishlar vazirligiga emas, Harbiy vazirlikka bo'ysungan [3]. O'lkada viloyatlar, uyezdlar, uchastkalar, volost va oqsoqolliklarga bo'lingan bo'lib, quyi bo'g'inga jalb etilgan mahalliy savdogar, yer egasi va oqsoqollar keyinchalik ko'rgazma-yarmarka tadbirlarining ishtirokchilar doirasini tashkil etdi. 1871-yilda joriy etilgan "Notarial qism haqidagi qoida" mulkiy-tijorat munosabatlarini huquqiy jihatdan rasmiylashtirib, eksponatlarni ro'yxatga olish va savdo bitimlarini qayd etish uchun institutsional shart yaratdi. Shu bilan birga, boshqaruvning huquqiy asoslari dastlab yaxlit bo'lmay, har bir yangi qo'shib olingan hudud (Zarafshon okrugi, Amudaryo bo'limi, Farg'ona viloyati) alohida vaqtinchalik nizomlar asosida idora qilindi – bu holat dastlabki ko'rgazmalarning ham yagona umumiy dastur emas, balki har bir tadbir uchun alohida ishlab chiqilgan qoidalar asosida o'tkazilishiga olib keldi.

Mustamlaka ma'muriyatining iqtisodiy siyosati o'lkani imperiyaning yagona iqtisodiy makoniga tortishga qaratilgan bo'lib, ikki vazifani ko'zlagan: Turkistonni Rossiya sanoati uchun paxta va boshqa xomashyo yetkazib beruvchi hududga, shu bilan birga rus sanoat mahsulotlari uchun barqaror iste'mol bozoriga aylantirish. Z.D.Kastelskaya ma'lumotlariga ko'ra, 1868–1869-yillarda Turkistondan Rossiyaga eksport 4 mln. rubldan oshgan, import esa 2 mln. rublni tashkil etgan bo'lsa, 1872-yilga kelib manzara teskarisiga aylanib, Toshkentga 11 mln. rubllik mahsulot keltirilgan (undan 5 mln. rubli to'qimachilik mahsulotlariga to'g'ri kelgan), chiqarilgani esa 5,5 mln. rublga teng bo'lgan.

Ana shu davrda ko'rgazma va yarmakalarning muntazam tadbirga aylanishi tasodifiy emas edi – ular tovar oqimi yo'nalishi o'zgarayotgan pallada mahalliy xomashyoni targ'ib qilish va rus fabrika mahsulotini o'lkada bozoriga yaqinlashtirish vositasi bo'lib xizmat qildi [4, 21]. Bojxona va pul tizimidagi islohotlar – zakot me'yoringa tartibga solinishi, paxta va xom ipakning bojdan ozod etilishi, ingliz va afg'on tovarlarining cheklanishi – natijasida o'lkada bozori,

demakki ko'rgazma rastalariga chiqariladigan tovarlar tarkibi ham tobora ko'proq Rossiya sanoati hisobiga shakllana boshladi. Shu bilan birga, sanoat faqat xomashyoni dastlabki qayta ishlash doirasida rivojlantirilib, chuqur qayta ishlovchi to'qimachilik sanoatiga metropoliya manfaatlari yo'l bermagani sababli, o'lka ko'rgazmalarida asosan tayyor sanoat mahsuloti emas, xomashyo va qishloq xo'jaligi namunalari namoyish etilgan [4, 28]. Zakaspiy temir yo'li qurilishining 1880-yil noyabrida boshlanishi eksponatlarni joylardan Toshkentga yetkazish imkoniyatini yanada kengaytirdi.

Ko'rgazma rastalarini to'ldirgan mahsulotlarning asosiy qismini o'lka hunarmandchiligi yetkazib bergan. 1870-yilda Samarqand shahrida 893 ta to'quvchilik, 47 ta bo'yoqchilik ustaxonasi, 1872-yilda esa atlas to'qishga ixtisoslashgan 32 ta korxona faoliyat ko'rsatgan; Kattaqo'rg'onda chit, bo'z va olacha to'qiydigan 298 ta korxona ishlagan [5, 98-106]. Hunarmandchilik hududiy ixtisoslashuvga ega bo'lib (Urgut va Kattaqo'rg'onda olacha, Chelak va Payshanbada qalami, Dahbedda xosa doka va h.k.), bu ixtisoslashuv keyinchalik ko'rgazmalarda rastalarni hududlar bo'yicha taqsimlashning tabiiy asosini tashkil etdi. Ishlab chiqarishning katta qismi uy xo'jaligi mehnatiga asoslangan bo'lib, ko'rgazmalarda namoyish etilgan buyumlarning ko'pi taqsimlangan uy mehnati mahsuli edi.

Yangi o'lkani o'rganish va imperiya jamoatchiligiga namoyish etish vazifasi ham alohida yo'nalish sifatida shakllandi. Fon Kaufman topshirig'i bilan A.L.Kun, M.I.Brodovskiy va M.A.Terentyev tomonidan 1871–1872-yillarda tayyorlangan “Туркестанский альбом” arxeologik, etnografik, hunarmandchilik va tarixiy bo'limlardan iborat bo'lib, unda qariyb 1200 ta fotosurat jamlangan. Shu davrda Toshkentda o'lkaning dastlabki kutubxonasi, arxivi va muzeyi tashkil etilib, Afrosiyobda arxeologik qazish ishlari boshlandi. S.Gorshenina birinchi general-gubernator davridagi bunday faoliyatni “hokimiyatning madaniy texnologiyasi” sifatida baholaydi

S.Gorsheninaning tadqiqotlariga ko'ra, aynan shu davrda Turkiston aholisi o'z mahsulotlarini milliy va xalqaro ko'rgazmalarda namoyish etishning dastlabki

tajribasini orttirdi [6, 142]. G.N.Chabrovning ma'lumotiga ko'ra, Turkistonning Umumrossiya va Umumjahon ko'rgazmalaridagi ishtiroki 1870-yildan boshlangan [7, 41]. Bu jarayonning yirik ko'rinishlaridan biri 1872-yilda Moskvada Pyotr I tavalludining 200 yilligiga bag'ishlangan Politehnika ko'rgazmasidagi Turkiston bo'limi bo'ldi – uning asosiy inshooti Samarqanddagi Sherdor madrasasining kichraytirilgan nusxasi shaklida qurilgan pavilon edi. Ekspozitsiya A.P.Fedchenkoning 1869–1871-yillardagi ekspeditsiyalari davomida to'plangan kolleksiyalarga tayangan bo'lib, ko'rgazma yakunlangach, eksponatlar Moskvadagi Amaliy bilimlar muzeyi (keyinchalik Politehnika muzeyi)ning Turkiston bo'limi asosini tashkil etdi [8, 68]. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, 1872-yilgi ko'rgazma o'lkaga rus kapitalining kirib kelishiga ham turtki bergan.

O'lka ichkarisida dastlabki ko'rgazma 1869-yilda Zarafshon okrugi Xo'jand uyezdining birinchi boshlig'i A.A.Kushakevich tomonidan fon Kaufmanning tashrifi munosabati bilan tashkil etilib, unda bog'dorchilik va poliz ekinlari (o'rik, olma, nok, qovun-tarvuz, mahalliy oshqovoq navlari) namoyish qilindi [9, 74]. Shu yili Moskva va Toshkent savdogarlari shirkati hamda 185 nafar rus va o'zbek savdogari ko'rgazma-yarmarka ochish haqida murojaatnoma qabul qildi. 1870-yilda fon Kaufman ruxsat berib, mablag' ajratdi; polkovnik Gluxovski boshchiligidagi komissiya ko'rgazma-yarmakalarni yiliga ikki marta – bahorda va kuzda – o'tkazishga qaror qildi, bu tadbir mavsumiy taqvimga aylandi. 1870–1876-yillar mobaynida jami 513 829 rubl mablag' ajratilib (eng yuqori xarajat 1872–1873-yillarga to'g'ri kelgan), 70 tadan ortiq savdo do'koni, yo'l, ombor, mehmonxona va karvonsaroylar qurildi [10, 32]. 1870-yilgi Toshkent ko'rgazmasida 23 rubl 50 kopek chipta puli yig'ildi [11, 1-3] – bu ko'rgazmalarning dastlabki bosqichdayoq moliyaviy hisob-kitob asosida tashkil etilganini ko'rsatadi. Faoliyatni Toshkent yarmarka qo'mitasi kabi maxsus qo'mitalar boshqargan, ular haqida “Туркестанские ведомости” gazetasi 1871-yildan boshlab savdo sharhlarini muntazam e'lon qilib borgan.

Ko'rgazmalarning tashkiliy tuzilishi dastlab sodda bo'lgan: 1871-yilda bitta, 1878-yilda esa paxtachilik va bog'dorchilik bo'yicha ikkita bo'lim ish

yuritgan. 1878-yilgi Toshkent ko'rgazmasida samarqandlik Mirza Buxoriyning shoyi buyumlari oltin medalga sazovor bo'lgan – bu dalil mahalliy hunarmandchilik mahsulotining imperiya miqyosidagi baholash tizimiga olib chiqilganini ko'rsatadi [12, 16-18].

Iqtisodiy uyg'unlashuvning muhim shartlaridan biri transport va aloqa infratuzilmasining rivojlanishi bo'ldi: yo'llar ta'mirlanib, pochta-telegraf tarmog'i kengaytirildi, bu esa tovar va axborotning harakatlanishini jadallashtirdi. Mustamlaka hokimiyatining o'rnatilishi shaharsozlikda ham o'z ifodasini topib, an'anaviy “eski shahar” yonida rus ma'muriyati uchun “yangi shahar” bunyod etildi – aynan shu hududdagi shahar bog'i va Konstantinovskiy skveri Toshkentda ko'rgazmalar o'tkaziladigan asosiy maydonga aylandi. Manbalarda ko'rgazma-yarmarka mahsulotlarining narx-navosi ham qayd etilgan: Urgut olachasi 80 kopekdan 1 rubl 20 kopekkacha, Buxoro shoyisi 15–18 rublgacha, Qo'qon surp matosi esa 5 rubl atrofida baholangan – bu ma'lumotlar ko'rgazmalarda belgilangan narxlarni o'lkaning an'anaviy bozor narxlari bilan qiyoslash imkonini beradi.

Yangi o'lkanı tasnıflash va tizımlashtırısh borasidagi tashabbuslar bibliografik sohada ham davom etdi: V.I.Mejov tomonidan tuzilgan ko'p jildli “Туркестанский сборник” Turkiston haqidagi bosma adabiyotni ilmiy jihatdan tartibga soldi. Fotografik hujjatlashtirish (“Туркестанский альбом”), etnografik tasnıflash va bibliografik tizımlashtırıshning o'zaro uyg'un qo'llanilishi o'lka mahsulotlarini ko'rgazmalarda tartibli tarzda namoyish etishning uslubiy zaminini tayyorladi. Bu jarayon, umuman olganda, mustamlaka ma'muriyatining Turkiston haqidagi bilimni yig'ish, tizımlashtırısh va namoyish etish borasidagi yaxlit siyosatining bir qismi bo'lib, ko'rgazma-yarmarka amaliyoti aynan shu siyosatning amaliy ifodasi sifatida shakllandi.

Xulosa qilib aytganda, 1867–1884-yillarda Turkistonda o'tkazilgan ko'rgazma va yarmarkalar quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi: birinchidan, ular “yuqoridan”, general-gubernator va harbiy ma'muriyat tashabbusi bilan tashkil etilgan; ikkinchidan, bu bosqichda yagona nizom va doimiy tashkilotchi

jamiyat mavjud bo'lmay, har bir tadbir uchun alohida komissiya tuzilgan; uchinchidan, ko'rgazmalar tarkibi tor bo'lib, bir-ikkita bo'limdan iborat bo'lgan. Shu bilan birga, aynan shu davrda mavsumiy taqvim, moliyalashtirish tartibi, qo'mita orqali boshqarish amaliyoti, narx-navoni rasmiy e'lon qilish tizimi, eksponatlarni tasniflash tamoyili va g'oliblarni mukofotlash an'anasi kabi keyingi bosqich uchun zarur bo'lgan asosiy unsurlar shakllandi. Bu tajriba general-gubernatorlikning navbatdagi davrida ko'rgazma-yarmarka faoliyatini muntazam va keng ko'lamli tadbirga aylantirish uchun mustahkam zamin yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Т. XLII (42). Отд. I. – СПб., 1871. № 44831. – С. 1150–1151.
2. Фетисов В. Устроители Туркестана. Туркестанские генерал-губернаторы. – Ташкент: Ridero, 2021. – С. 3.
3. Morrison A. Military-Popular Administration and its Discontents in Tsarist Central Asia // Rivista Storica Italiana. – 2023. – Vol. 2/2023.
4. Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края (1865–1917). – М.: Наука, 1980.
5. Остонов О.А. XIX аср охири – XXI аср бошларида Зарафшон воҳаси хунармандчилиги тарихи: Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2023. – Б. 98–106.
6. Gorshenina S. La construction d'une image « savante » du Turkestan russe lors des premières expositions « coloniales » dans l'Empire russe // Cahiers d'Asie Centrale, № 17/18. – Tachkent–Paris: IFEAC, 2009. – P. 133–178.
7. Чабров Г. Туркестан на всероссийских и всемирных выставках (1867–1914 гг.) // Труды САГУ им. В.И. Ленина. – Т., 1958. – С. 41.
8. Закирова М.Х. Туркестанские промышленные и сельскохозяйственные выставки как фактор имперской российской политики в Центральной Азии в XIX–XX вв. // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 9. – 2024. – № 2. – С. 60–82.

9. O'zMA, I-103-fond, 1-ro'yxat, 243-yig'ma jild, 74-varaq.
10. O'zMA, I-1-fond, 11-ro'yxat, 51-yig'ma jild, 32-varaq.
11. O'zMA, I-596-fond, 1-ro'yxat, 16-yig'ma jild, 1–3-varaqlar.
12. Arzikulov J.X. XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi yarmarka va ko'rgazmalarning Turkiston mintaqasi iqtisodiy hayotiga ta'siri: PhD dissertatsiyasi. – Toshkent, 2024. – B. 16–18.